

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА СІМ'Я ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

На всіх континентах і в усіх народів сім'я визнається як основа продовження роду людського, як унікальний соціальний інститут формування фундаментальних цінностей, відтворення робочої сили, становлення суспільних відносин. Сім'я є визначальною для всіх народів формою прогресу й цивілізованості людства, його культури.

Сім'я є першоосновою суспільства, соціумом, де найбільшою мірою виявляються індивідуальні особливості кожного із батьків, їхніх дітей, інших членів родини, реалізуючи природні потреби; формуються мотиви поведінки як критерії розвитку особистості; відбуваються самопізнання, самоактуалізація та соціалізація її членів.

За своїми характеристиками сім'я є динамічною диференційованою соціальною структурою, яка видозмінюється шляхом збільшення або зменшення кількості її членів, проходить різні етапи становлення і розвитку, вдосконалюється мірою виконання своїх функцій, збагачує зміст життєдіяльності та досвід виховання і робить свій внесок у скарбницю матеріальних та духовних цінностей народу. Її особливістю є матеріальна і моральна відповідальність членів сім'ї один перед одним і перед суспільством у цілому.

На становлення особистості в родинному оточенні впливають різноманітні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, які у своїй сукупності та інтегрованій єдності формують виховний потенціал сім'ї. По своїй суті від вбирає досвід поколінь стосовно виховання дітей, що зафіксовано в етнопедagogіці, наукові знання в галузі педагогіки, психології та фізіології людини і залежить від індивідуальних особливостей батьків-вихователів, їхніх здібностей, можливостей та бажання, від умов функціонування сім'ї і чіткої визначеності тих завдань, які вона вирішує.

Соціально-економічна, політична та культурна трансформація суспільства, діяльність навчально-виховних закладів різного рівня, засоби масової інформації становлять зовнішні чинники виховного потенціалу сім'ї. До внутрішніх – належать сімейні відносини, їхній характер, і саме вони виступають головним ресурсом виховного потенціалу сім'ї [1].

Сучасний погляд на сім'ю інтегрує два основних підходи: аналіз сім'ї як соціального інституту – її роль, функції та механізм взаємодії з іншими інститутами суспільства та вивчення сім'ї як малої групи – характер стосунків між індивідами, з яких складається сім'я.

Перший підхід дає можливість дослідити такі важливі аспекти: яким чином потреби суспільства впливають на характер сімейно-шлюбних відносин та спосіб життя сім'ї; які типи сімей мають вважатися дисфункційними щодо суспільних вимог; як змінюються сімейні норми та цінності за певних соціально-економічних, політичних умов, у різних

культурах; чим зумовлюється успішність функціонування сім'ї тощо.

Другий підхід передбачає вивчення динаміки стосунків між членами сім'ї – подружжям, батьками та дітьми, мотивів і причин стабільності сім'ї та її розпаду, характеру групової взаємодії, групового контролю, сімейних цінностей, норм та зразків поведінки, рольової поведінки, інтегрованості індивіда в сім'ю, його зацікавленість перебуванням у сім'ї, дотримання її вимог тощо (А. Харчев, А. Антонов, М. Мацковський, В. Медведков та ін.).

Стрімкі суспільні перетворення сьогодення є важливим чинником, який породжує низку проблем у сучасній українській сім'ї. В умовах кризи, руйнування усталених світоглядних стереотипів соціокультурна роль сім'ї у суспільстві зростає. Незважаючи на серйозні труднощі щодо можливостей реалізації своїх соціокультурних функцій, сім'я залишається головним соціальним інститутом, де формуються і розвиваються соціально значущі цінності і настанови особистості, де відбувається соціалізація і виховання молодого покоління.

Однак не можна не зважати на той факт, що значна частина родин не змогла адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Унаслідок цього у людей накопичується психологічне напруження, роздратування й агресивність. Ці негативні тенденції є небезпечними для суспільства, адже відомо, що існує безпосередній зв'язок між сімейним неблагополуччям і протиправною поведінкою дітей та підлітків.

За даними численних досліджень, серед негативних чинників, що ускладнюють життя сімей, перше місце в останні роки посідає матеріальне неблагополуччя. Тотальне зубожіння населення унеможливорює реалізацію господарсько-побутової функції сім'ї. За даними обстежень, частка витрат на харчування становить більш, ніж 2/3 сукупного доходу для переважної більшості українських сімей. Такі сім'ї не можуть задовольнити свої побутові потреби, зокрема забезпечити дітям культурний розвиток, відпочинок, оздоровлення, лікування тощо [2].

В умовах перехідного періоду докорінних змін зазнає ціннісно-орієнтаційна функція сім'ї. За часів радянської влади були чітко визначені суспільні цінності, громадські ідеали та життєві перспективи, за якими будувалося життя людей взагалі та виховання дітей зокрема. Більше того, соціальне оточення (партійно-державні та громадські організації) контролювало і підтримувало процес засвоєння цих ціннісних орієнтацій, що, звичайно, сприяло стабільності сімейної системи. Засоби масової інформації, культура і мистецтво мали єдину ідеологічну і світоглядну спрямованість, що підсилювало вплив визначених державою моральних ідеалів на індивідуальну свідомість. Отже, сім'ї залишалося тільки засвоїти і відтворити те, що вимагалось державою. У більшості людей така ситуація породжувала відчуття захищеності й стабільності.

У сучасних умовах колишні ідеологічні засади зруйновані, а нічого нового, що могло б бути прийняте масовою свідомістю (саме суспільством у цілому, а не окремими соціальними прошарками, політичними партіями, рухами тощо), не створено. Тому сім'я має самотужки вирішувати проблему

нормотворення, пошуку сенсу буття та розроблення життєвих сценаріїв. Невтручання держави у виховання дітей, формування ідеалів родинного життя сприймається багатьма сім'ями як її байдужість, відстороненість, що доволі часто викликає розгубленість, психологічний дискомфорт. Дійсно, вироблення ціннісних орієнтацій та соціальних норм є складним завданням. Його виконання залежить від культурно-освітнього рівня подружжя, його життєвого досвіду, традицій власної сім'ї, рівня взаєморозуміння, індивідуально-психологічних особливостей членів родини тощо [3].

Можливість реалізації ціннісно-орієнтаційної функції ускладнюється ще й тим, що засоби масової інформації досить часто пропагують соціальні норми, які суперечать загальнолюдським цінностям й ідеалам. Відсутність духовності та моральності на телеекранах, в друкованих виданнях зводить нанівець зусилля сім'ї у вихованні своїх дітей.

Більше того, нездатність сім'ї самостійно вирішувати екзистенціальні проблеми призводить до розбіжностей у сприйнятті навколишнього світу подружжям, що, в свою чергу, породжує непорозуміння, конфлікти у взаєминах між ними.

Усе це значно ускладнює реалізацію виховної функції сім'ї. Процес соціалізації дитини, безумовно, насамперед визначається атмосферою сім'ї, її культурно-освітнім рівнем, ідеалами, традиціями, духовністю, матеріально-побутовою організацією життя. Тому зазначені вище умови, безперечно, негативно позначається й на вихованні дітей. Однак цим дані проблеми не вичерпуються.

Серйозного занепокоєння викликає руйнування усвідомлення молодими людьми цінності батьківства та материнства. Відсутність умов для своєчасного становлення економічної самостійності змушує молодь взяття шлюбу та народження дітей відкладати до «кращих часів». У зв'язку з цим набувають поширення неупорядковані форми статевих стосунків, що, в свою чергу, негативно впливає на шлюбно-сімейні орієнтації, іноді завдає непоправних моральних збитків, порушує репродуктивне здоров'я, призводить до «вимушених» шлюбів, безшлюбного материнства. Психологічні дослідження свідчать, що розвиток дитини у пренатальному періоді має велике значення для подальшого життя людини. Тому «небажана» дитина ще до народження становить «групу ризику», у неї виникають ускладнення з розвитком особистості.

Наступною перешкодою у вихованні дітей є недостатнє використання такого потужного фактору сімейного виховання, як приклад батьків. Сучасні діти, відчуваючи на собі низький рівень життя сім'ї, здебільшого відмовляються жити за принципами, якими керуються їхні батьки, шукають вихід за її межами, нерідко потрапляючи до тенет асоціальних угруповань, прилучаючись до паління, вживання алкоголю і наркотиків.

Аналізуючи зовнішні чинники, які впливають на функціонування інституту сім'ї, та виховання дітей, не можна обійти увагою таке явище: соціально-економічні зрушення, що сталися в Україні, відсутність допомоги з боку держави породили у більшості людей розгубленість та роздратування

стосовно реалій сьогодення. Ті, хто виховувався за радянської влади, виявилися не готовими до ділової активності, неспроможними адаптуватися до швидкоплинних соціально-економічних умов, змінити свої життєві принципи та стереотипи поведінки; вони все ще очікують, що покращення життя ініціюватиметься «згори». Підлітки і молодь відмовляються наслідувати таку позицію, вони намагаються використовувати всі можливості (не рахуючись з життєвими принципами батьків, іноді навіть нехтуючи загальнолюдськими нормами моралі), щоб заробити гроші, і безпосередньо пов'язують позитивні зміни у житті зі своєю власною активністю. Отже, вічний конфлікт батьків та дітей нині набуває нового звучання.

Належне виконання батьками виховної функції ускладнюється ще й тим, що в умовах переходу до нових економічних відносин виникає необхідність змінити принципи й методи виховання. Наприклад, традиційні уявлення нашого народу про те, що слухняність та скромність є позитивними якостями, суперечать вимогам «суспільства конкуренції», яке вимагає від індивіда прояву ініціативності, вміння «подати себе» з найвигіднішого боку, бути самовпевненим, здатним протистояти тискові авторитетів.

Можливості реалізації виховної функції сім'ї вкрай обмежені через зниження загального культурно-освітнього рівня більшості населення. Відомо, що батьки сьогодні мало уваги приділяють підвищенню своєї педагогічної майстерності. Вони вже давно не читають педагогічної літератури (до того ж, наявна педагогічна література ще далеко не повною мірою адекватна ситуації, що склалася останніми роками). Та й методи виховання, засвоєні батьками з власного дитинства, вже не спрацьовують. Неспроможність батьків через свою педагогічну необізнаність налагодити контакти з дітьми також призводить до їх віддалення один від одного.

На виховну функцію сім'ї у сучасних умовах негативно впливає нуклеаризація, послаблення родинних зв'язків, зменшення у батьків можливостей щодо спілкування і контролювання дітей, значна зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей протягом життя одного покоління; переоцінка досвіду сімейного життя, зменшення кількісного складу сімей тощо.

Сімейне виховання здійснюється комплексно. Його найважливішими ознаками є форма і зміст, а результатом – сама дитина, її вихованість, здатність до самостійного життя в соціумі, до ретрансляції цінностей майбутнім поколінням. Зміст виховання відображається в системі впливів батьків на дітей з метою формування у них бажаних і необхідних для самостійного життя якостей, засвоєння позитивного досвіду та вироблення нових підходів до подальшого розвитку.

Особливістю сімейного виховання є те, що воно відбувається протягом усього періоду, коли в сім'ї є дитина, шляхом поетапного вирішення завдань, зумовлених потребами вчасного і повноцінного її розвитку. Ці завдання ускладнюються і змінюються мірою дорослішання дитини, а успішність їх вирішення завжди пов'язана з її психофізіологічними можливостями і

здатністю батьків бути справжніми і добрими вихователями. Можливості дитини і здатність батьків є важливими психолого-педагогічними та соціальними умовами первинної соціалізації дитини в колі родини і ознаками її особливостей.

На шляху свого становлення як особистість дитина проходить кілька етапів психічного і фізичного розвитку, які створюють передумови формування і виховання у неї різних якостей і властивостей, розвиток здібностей та інтересів, до яких вона є найбільш сенситивною, тобто найбільш сприйнятливою.

У дитинстві простежується кілька найбільш значущих періодів: дошкільний вік (від народження до 6 років), молодший шкільний вік (від 6/7 до 10 років), підлітковий (від 10 до 14 років), юнацький вік (14-18 років). Кожний з цих періодів має свої півперіоди, з тільки їм притаманними ознаками. Дотримання вікового підходу у сімейному вихованні значно полегшує взаєморозуміння батьків і дітей, полегшує дитині навчання та засвоєння навичок, сприяє досягненню нею у цьому навчанні найкращих результатів і стимулює до подальшого саморозвитку. Неврахування сенситивних періодів дитинства до різних видів діяльності, навпаки, може призвести не тільки до нервової напруженості, конфліктних стосунків у сім'ї, а й до погіршення стану здоров'я як дитини, так і батьків, втрати її інтересу до нав'язуваних видів діяльності, виявів протесту і формування негативної життєвої позиції. Створення сімейних умов виховання повинне враховувати можливості кожного вікового періоду дитинства.

Однак при цьому слід враховувати, що особливістю сучасних дітей є індивідуальні зміщення наведених часових періодів, а отже, на індивідуальному рівні простежуються значні відхилення у віковій періодизації як у бік більш раннього початку, так і в бік більш пізнього завершення. Проте зберігається загальна тенденція до акселерації (більш раннього фізичного дозрівання), що супроводжується затримкою в соціальному розвитку.

Таким чином, сьогодні перед українським суспільством, державою, педагогами, психологами постає важливе завдання духовного відродження сім'ї, основою якого має стати оволодіння її членами нормами суспільної моралі, етики, поведінки та культури взаємовідносин. Великої значущості набуває розробка й оновлення стратегій виховання дітей у сім'ї відповідно до вимог початку XXI століття.

Вирішення зазначених завдань можливе лише за умов зміцнення матеріальної бази та формування духовної культури сім'ї на засадах принципів оптимальної взаємодії сім'ї і держави, формування шанобливих взаємин між подружжям, старшими та молодшими поколіннями в сім'ї. При цьому роль держави має виявлятися не лише в законодавчому забезпеченні та фінансуванні, а й у розробці теорії формування культури сімейних відносин, підвищення відповідальності батьків за сім'ю та виховання в ній дітей на засадах гуманності.

Отже, на часі формування концептуально нової національної сімейної

політики, яка передбачала б впровадження цілісної системи заходів, спрямованих на підвищення виховного потенціалу сім'ї, реалізація яких має здійснюватися не через одиничні акції, а шляхом координації дії усіх державних і громадських структур, робота яких тієї чи іншою мірою пов'язана з розвитком інституту сім'ї. Це потребує зміни парадигми сімейного виховання, зміст, форми, методи і завдання якої враховували б реалії сьогодення, сприяли підвищенню ефективності сімейного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М., 2000. – С. 25-27.
2. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах // Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2004 року. – К., 2005. – 144 с.
3. Кравченко Т., Трубавіна І. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: ДЦССМ, 2004. – 100 с.
4. Родина педагогіка: Навчально-методичний посібник. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 216 с.